

Utjecaj grčkog jezika na vulgarni latinski

Bruno Čiček

Cilj je ovoga rada ukratko prikazati utjecaj koji je grčki jezik imao na fonologiju, morfologiju, sintaksu i leksik u povijesnom razvoju vulgarnog latiniteta, kao i socio-političke i religijske faktore koji su doprinijeli tome razvoju.

Ključne riječi: grčki jezik, latinski jezik, vulgarni latinski

Uvod¹

Termin *vulgarni latinski* (lat. *sermo vulgaris*) u klasičnoj filologiji i historijskoj lingvistici tradicionalno se koristi za označavanje svojstava latinskog jezika republikanskog i carskog razdoblja koja gramatički, sintaktički, leksički, fonološki i/ili ortografski odstupaju od klasičnog latiniteta Cicerona, Cezara i Vergilija, autora kasnog republikanskog i ranog carskog razdoblja. Odnosno, naziv *vulgarni latinski* označava svakodnevni i neknjiževni govor govornika latinskog jezika, osobito govor nižih i loše obrazovanih slojeva rimskoga društva iz kojeg su se razvili suvremeni romanski jezici (Loefstedt 1959: 15). Razvojem historijske lingvistike romanskih jezika u prvoj polovici 19. stoljeća primijećene su brojne fonološke, leksičke i gramatičke razlike između klasičnog latiniteta i suvremenih romanskih jezika, koje su dodatno bile potvrđene proučavanjem postklasičnih i srednjovjekovnih tekstova (Herman 2000: 1–4). Filolozi 19. stoljeća, uvidjevši te razlike, došli su do zaključka da je klasični latinski zlatnog razdoblja bio samo jedan oblik latinskog jezika, da je sociolingvistička stvarnost na latinskom govornom području u doba antike bila puno kompleksnija nego što bi se to dalo zaključiti čitajući samo kanonska djela klasičnih autora te da je uz prestižni jezik klasičnog latiniteta postojao i nestandardni oblik latinskog, koji je nazvan *vulgarni latinski*. Unatoč tomu što je naziv *vulgarni latinski* već postao ustaljen kao dio terminologije u klasičnoj filologiji, on je za mnoge filologe problematičan kao nedovoljno jasno definiran (Adams 2013: 3; Herman 2000: 5), osobito kada se ubroje i brojni drugi nejezični faktori. Razvoj sociolingvistike kao zasebne grane u lingvistici dodatno je poremetio tradicionalne predodžbe iz 19. stoljeća

¹ Ovaj je rad izvorno napisan kao diplomski rad „Utjecaj grčkog jezika na vulgarni latinski”, koji je bio obranjen u rujnu 2024. godine na Odsjeku za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod mentorstvom dr. sc. Vladimira Rezara i dr. sc. Petre Matović.

o odnosu između vulgarnog i klasičnog latinskog, prema kojima se na vulgarni i klasični latinski gledalo kao na dva odvojena oblika latinskog jezika, a ponekad kao i na dva različita jezika: klasični latinski rimskih elita i vulgarni jezik puka i nižih staleža (Adams 2013: 5).

Iako su stupanj obrazovanja i klasni položaj imali ulogu u načinu kako se pojedini govornik latinskog izražavao, razlike između pisanog klasičnog i svakodnevnog vulgarnog govora, kao i kod svakog živućeg jezika u povijesti, postojale su na spektru koji je bio oblikovan klasnim položajem, obrazovanjem, etničkom pripadnošću, geografskim položajem i formalnošću prilike u kojoj se pojedini govornik nalazio u zadanom trenutku. Odnosno, govornik latinskog koji je pripadao višim slojevima društva u neformalnim se situacijama vjerojatno manje držao jezične norme koja je karakterizirala klasični latinitet nego za vrijeme službenih prilika koje su zahtijevale učeno izražavanje. S druge strane, pripadnici nižih društvenih slojeva u trenucima koji su zahtijevali formalniji način izražavanja (pisanje, npr.), mogli su prilagoditi svoj jezik i približiti ga jezičnoj normi klasičnog latiniteta ili barem onomu što su oni percipirali kao službenu jezičnu normu. Stoga, tvrdnje filologa iz 19. stoljeća kako su književni i govorni jezik, kao i jezik nižih i viših staleža, bila dva izolirana i odvojena sustava bez ikakvih međusobnih utjecaja i preklapanja u suvremenoj su filologiji sve manje plauzibilne. Uzevši u obzir sve prethodno rečeno u vezi s problemom oko termina *vulgarni latinski*, u ovom će se radu *vulgarni latinski* definirati kao skup inovacija i jezičnih pojava koje se osobito mogu uočiti u jeziku latinskih govornika koji su bili izloženi minimalnom ili nepostojećem utjecaju školskog obrazovanja i književnih predložaka (Herman 2000: 7).

Prvi problem s kojim će se bilo koje istraživanje vulgarnog latiniteta morati suočiti činjenica je da je vulgarni latinski prvenstveno bio govorni jezik. Iako su mnogi klasični autori u svojim djelima pokušali imitirati pučki govor (Herman 2000: 17), to je i dalje bio stilski oblikovan način izražavanja, koji nije realističan prikaz govora nižih staleža. Petronijev *Satirikon*, iako i sam nedvojbeno stilski oblikovan, na Trimalhionovoj gozbi prikazuje najvjerniju aproksimaciju govora pripadnika nižih društvenih slojeva koja se može pronaći u rimskoj književnosti. Puno bolji izvor su oni tekstovi u kojima autor nesvjesno čini pogrešku pri pisanju te preskriptivni zapisi rimskih gramatičara i retoričara koji navode uobičajene greške u govoru, među koje se ubraja i *Appendix Probi*² (Herman 2000: 18). Nadalje, još jedan izvor vulgarnog latiniteta su i kasnolatinski tekstovi čiji autori nisu imali pristup klasičnom obrazovanju. Takvi su tekstovi često priručnici iz područja veterine, medicine, poljoprivrede itd., poput spisa *Mulomedicina Chironis*.³ Uz to,

² Zbirka latinskih glosa nastala krajem 3. ili početkom 4. stoljeća koja bilježi primjere pučkog govora.

³ Veterinarski spis iz 4. stoljeća o liječenju konja.

kršćanski tekstovi i djela crkvenih otaca koja su bila namijenjena za širu publiku i propovijedanje često sadrže elemente pučkog govora (Adams 2013: 14). Budući da je veliki broj tekstova teološke i kršćanske tematike na latinskom došao preko grčkih predložaka (Loefstedt 1959: 88), proučavanje kršćanskih tekstova od velike je važnosti za razumijevanje grčkih utjecaja. Naposljetku, iako je vulgarni latinski kao usmeni jezik većinom ostao nezabilježen, usporedbom romanskih jezika moguće je približno rekonstruirati mnoge karakteristike vulgarnog latiniteta. Služeći se svim prethodno navedenim izvorima, glavna tema kojom će se ovaj rad baviti bit će utjecaj grčkog jezika na fonologiju, morfologiju, sintaksu i leksik vulgarnog latiniteta.

Fonološki odnos grčkog i vulgarnog latinskog

1. Aspiracija

Kako se može vidjeti iz posuđenica grčkoga porijekla, grčke riječi koje su u sebi sadržavale aspirate /ph/, /th/ i /kh/ u svakodnevnom su govoru redovito gubile aspiraciju i stopile se s neaspiriranim bezvučnim okluzivima /p/, /t/ i /k/ (Sturtevant 1925: 25). To se može vidjeti i iz odraza riječi u romanskim jezicima, kao što su *colaphus* (tal. *colpo*), *apotheca* (fran. *boutique*), *Christus* (tal. *Cristo*) itd. U nekim slučajevima, kao kod riječi *ballaena* (grč. φάλαινα ‘kit’; tal. i španj. *ballena*), početni je aspirirani konsonant odražen kao zvučni okluziv. Ponekad je i bezvučni aspirirani okluziv unutar riječi odražen kao zvučni, kao što se može vidjeti kod riječi *doga* (grč. δοχή ‘posuda’; tal. *doga*; fran. *douve*). *Appendix Probi* također navodi i primjer *Theophilus non Izophilus*, koji bi mogao biti metateza od **ziophilus* ili greška u prepisivanju. Ako je uistinu tako, **ziophilus/izophilus* mogao bi biti primjer palatalizacije prethodnog ozvučenog okluziva, budući da se glas /z/ u vulgarnom govoru stopio s glasovima /dj/ i /j/, no o tome će nešto više biti rečeno kasnije u ovom radu. Kasnije posuđenice, kada su aspirati u grčkom već postali bezvučni afrikativi /f/, /θ/ i /x/, odražavaju tu glasovnu promjenu, pa riječi poput *phaseolus* (dem. od *phaselus*; grč. φάσηλος ‘grah’) u romanskim jezicima u sebi imaju /f/, kao u talijanskom *fagiolo* i španjolskom *frijol*.

Gubitak aspiracije u skladu je s fonološkim razvojem latinskoga jezika, jer je aspirat /h/ ostao nesačuvan u svim romanskim jezicima (Adams 2013: 125). Pojava gubitka aspirata u govoru među pukom zabilježena je i u *Appendix Probi*, u kojemu se mogu pronaći primjeri poput *cochlea non coclia* i *cochleare non cocliarium*. No, proces gubitka aspirata u latinskom započeo je ranije, kao što se može vidjeti iz riječi poput *nil* umjesto *nihil* i *nemo* umjesto *ne hemo* (Adams 2013: 126), kao i u klasičnim dubletama poput *arena* i *harena*. Također, u poeziji klasičnih autora redovito se provodi elizija ispred vokala koji započinje aspiracijom, što ukazuje da se i u klasičnom latinskom aspirat sve više gubio. Da je upotrebljavanje, odnosno neupotrebljavanje aspirata u govoru bio indikator

klasnog i obrazovnog položaja pojedinca u rimskome društvu, da se iščitati i iz tekstova samih klasičnih autora zlatnoga razdoblja latinske književnosti. Tako jedna od Katulovih pjesama⁴ spominje nekog Arija u sljedećim stihovima:

*‘Chommoda’ dīcēbat, sī quandō ‘commoda’ vellet
dicere, et ‘insidiās’ Arrius ‘hinsidiās’.
et tum mīrificē spērābat sē esse locūtum,
cum quantum poterat dīxerat ‘hinsidiās’.
Crēdō, sīc māter, sīc liber avunculus eius,
sīc māternus avus dīxerat atque avia.
Hōc missō in Syriam requiērant omnibus aurēs:
audībant eadem haec lēniter et leviter,
nec sibi postilla metuēbant tālia verba,
cum subitō affertur nuntius horribilis,
‘Ioniōs’ fluctūs, postquam illūc Arrius isset,
iam nōn Ioniōs esse sed ‘Hīoniōs’.*

Arije je, kako Katul na šaljiv način pokazuje u stihovima svoje pjesme, imao naviku dodavanja aspirata u riječi koje izvorno u sebi nemaju aspiraciju, poput *chommoda*, *hinsidias* i *Hionios fluctus*.

Razlog zašto bi neki Rimljanin poput Arija činio nešto takvo je jasan: grčki jezik, koji je postao prestižni jezik obrazovane rimske elite, razlikovao je aspirirane i neaspirirane bezvučne okluzive, dok fonološki sustav latinskoga jezika nije. Izgovorom aspirata u grčkim posuđenicama latinski bi se govornik ostatku društva mogao pokazati kao obrazovan čovjek koji pripada rimskoj eliti, a neizgovaranjem ili hiperkorekcijama u govoru i pisanju, kao što to u Katulovoj pjesmi čini Arije, bio bi percipiran kao neobrazovan. Kako Katul piše u stihovima 5–6, Arijeva majka, njegov ujak i majčini roditelji također su govorili kao Arije. Budući da uz njegovog ujaka stoji pridjev *liber*, Arijev je ujak najvjerojatnije bio rob oslobođenik, pa se Katul kroz svoje stihove želio narugati Arijevu porijeklu. Ako je tomu uistinu tako, Katulova bi pjesma bila dobar primjer kako su pripadnici nižih staleža u Rimu nastojali imitirati učenost korištenjem grčke aspiracije u usmenom govoru, jer je već i u Katulovo doba aspiracija konsonanata među običnim pukom i nižim društvenim staležima bila nepostojeća u svakodnevnom govoru.

2. Grčki vokali

Pretklasični i vulgarni latinitet imali su tendenciju grčko /y/ izgovarati kao /u/. To se može vidjeti u riječima poput *tumba* (grč. τύμβος ‘grob’; tal. *tomba*), *crypta* (grč. κρυπτή ‘kripta’; tal. *grotta* ‘pećina’, od vulg. oblika **crupta*), *bursa* (grč. βύρσα

⁴ Cat. LXXXIV.

‘komad životinjske kože’; tal. *borsa* ‘torbica’; španj. *bolsa* ‘torba’; fran. *bourse*) itd. (Sturtevant 1925: 19). U slučajevima gdje bi se grčko /y/ u latinskom odrazilo kao /i/, romanski bi jezici imali vokal /e/ ili /i/, ovisno o dužini (Sturtevant 1925: 19). To se može vidjeti u riječi *cymbalum* (grč. κύμβαλον ‘cimbalo’; tal. *cembalo* ‘čembalo’) ili *gyrus* (grč. γῦρος ‘prsten’, ‘krug’; tal. *giro* ‘krug’, ‘okretaj’). Budući da je grčki vokal /y/, kao i aspirirani bezvučni okluzivi, bio stran latinskom fonološkom sustavu, jasno je zašto se on nije zadržao u pučkome govoru. Neki primjeri iz *Appendix Probi* poput *tymum non tumum*, *myrta non murta*, ali i *gyrus non girus* također ukazuju na činjenicu da su govornici latinskoga u svome svakodnevnome govoru glas /y/ poistovjećivali sa glasom /u/ ili /i/. U nekim slučajevima, kao kod riječi *ancora* (grč. ἄγκυρα ‘sidro’; tal. *ancora*; fran. *ancre*; španj. *ancla*) i *storax*⁵ (grč. στύραξ ‘stiraks’; tal. *storace*), grčko /y/ u latinski je usvojeno kao /o/ (Grandgent 1907: 80). Razlog zbog kojeg je odraz grčkog ipsilona u latinskom varirao, najvjerojatnije leži u činjenici da su grecizmi u latinski ulazili u različitim periodima i iz različitih dijalekata. Budući da je grčki u dijakronijskim i sinkronijskim varirao od /u/ do /y/ ili /i/, logično je da je i njegov odraz u latinskom varirao.

Nadalje, u vulgarnom je latinitetu postojala sklonost da se kratko /a/ u predzadnjem slogu u grčkim posuđenicama asimilira u /i/ ili /e/ prema analogiji s latinskim riječima (Sturtevant 1925: 17). Neki od primjera su *cithara* (grč. κιθάρα ‘kithara’; tal. *cetera/cetra*, fran. *cistre*; od vulg. oblika *citera*), koja se pojavljuje i u *Appendix Probi* kao *cithara non citera*, kao i riječ *monachus*, čiji je vulgarni oblik *monicus* korijen naziva bavarskog grada München (Sturtevant 1925: 17). Općenito, nenaglašeni predzadnji slog u grčkim posuđenicama često je promijenjen kako bi bio u skladu s latinskim vokalima (Grandgent 1907: 23). Takva je sklonost vidljiva već i u klasičnim tekstovima kod riječi *epistola*, koja je često zabilježena kao *epistula*, najvjerojatnije analogno latinskom nastavku *-ulus/-ula/-ulum*.

Kada se govori o prijenosu grčkih vokala u latinski, treba obratiti pažnju na činjenicu da su grčki i latinski imali različita pravila naglašavanja i da su te razlike također utjecale na akcentuaciju grecizama. Grčke su posuđenice ponekad zadržale svoj izvorni naglasak, a ponekad su se prilagođavale naglasnim normama latinskog jezika (Grandgent 1907: 64). Budući da je u latinskom jeziku naglasak riječi diktirala dužina vokala predzadnjeg sloga, trosložni i višesložni grecizmi naglaskom su se često razlikovali od grčkih izvornika. Neki od primjera za takvu vrstu akcentuacijske prilagodbe grecizama su *epístula/epístōla* (grč. ἐπιστολή) *parábōla* (grč. παραβολή), *ecclēsía* (grč. ἐκκλησία) itd. U riječima poput *plátēa* (grč. πλατεία ‘ulica’), *bálnēum* (grč. βαλανεῖον ‘kupaonica’) itd. vidljivo je da je dugi vokal pokraćen ispred drugog vokala, pa je došlo do pomaka naglaska na treći slog od kraja (Grandgent 1907: 65). U slučajevima kada je predzadnji slog

⁵ Postoji i oblik *styrax*.

grčke riječi bio dug po prirodi, naglasak je varirao. Riječi koje su došle pisanim putem imale su naglašen predzadnji slog, a one koje su u jezik ušle usmeno pokratile su ga i zadržale naglasak na trećem slogu od kraja (Grandgent 1907: 66).

Primjeri za prvu skupinu bile bi riječi poput *camélus* (grč. κάμηλος ‘deva’, ‘kamila’; vulg. dem. oblik *camellus*;⁶ tal. *cammello*; španj. *camello*; fran. *chameau*), *crocódiŕus* (grč. κροκόδειλος ‘krokodil’; vulg. oblik *cocodrillus*;⁷ tal. *cocodrillo*; španj. *cocodrilo*) itd. U drugu skupinu spadaju riječi poput *blásphĕmus* (grč. βλάσφημος ‘bogohulan’), *bútyrum* (grč. βούτυρον ‘maslac’; fran. *beurre* dolazi od inačice s izvornom grčkom akcentuacijom, a tal. *butír(r)o* od prilagođene latinske *butýrum*⁸). Grčke riječi čiji je vokal u predzadnjem slogu dug po položaju u latinskom su uvijek bile naglašene na njemu (Grandgent 1907: 65), kao što se može vidjeti u riječima kao *cathédra* (španj. *cadéra*; port. *cadeira*), *taléntum*, *gubérno* itd. Riječima koje su u grčkom završavale na *-ía* (ἐκκλησία, μαλακία, Βιβλία) naglasak je prebačen na treći slog od kraja. Međutim, akcentuacija nekih riječi u suvremenim romanskim jezicima, kao španjolski *María* i *Sofía* ukazuju da su neke riječi zadržale svoju izvornu grčku akcentuaciju. Glavni razlog tomu utjecaj je kršćanskih tekstova na grčkom (Grandgent 1907: 65).

3. Grčki konsonanti

Posuđivanjem grčkih riječi određeni su se grčki konsonanti i konsonantski skupovi morali prilagoditi latinskoj fonologiji. Neki od glavnih primjera jessu konsonantski skup /ps/, konsonantski skup /gm/, ali i grčki konsonant zeta.

Konsonantski skup /ps/ u romanskim je jezicima obično bio asimiliran kao /s/ (Adams 2013: 164), kao što se može vidjeti u riječima *psalmus* (grč. ψαλμός ‘psalam’; tal. *salmo*; španj. *salmo*; fran. *psaume*, izvorno izgovaran kao /som/, ali je /p/ naknadno dodano),⁹ kao i riječ *psittacus* (grč. ψιττακός ‘papiga’; njem. *Sittich* ‘vrsta papagaja’ od vulg. oblika *sittacus*).¹⁰ Riječ *gypsum* (grč. γύψος, ‘kreda’) pokazuje asimilaciju konsonantskog skupa /ps/ u /ss/ usred riječi, što je vidljivo iz odraza u modernim romanskim jezicima (tal. *gesso*; špan. *yeso*).

Konsonantski skup /gm/ u vulgarnom je govoru bio pojednostavljen na različite načine. *Appendix Probi* daje primjer *pegma non peuma*, odnosno /g/ se asimiliralo u labiovelarni poluvokal /w/. Slična se glasovna promjena može vidjeti i kod riječi *sagma* (grč. σάγμα ‘sedlo’), čiji odrazi u romanskim jezicima (tal. *soma* ‘teret’; fra. *somme* ‘sedlo’) ukazuju i na postojanje vulgarnog oblika *sauma*.¹¹

⁶ V. *camello* u *Diccionario de la lengua español, Real Academia Español*.

⁷ V. *cocodrilo* u *Diccionario de la lengua español, Real Academia Español*.

⁸ V. *beurre* u *Trésor de la langue française*.

⁹ V. *psaume* u *Trésor de la langue française*.

¹⁰ V. *sittich* u *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, Akademie der Wissenschaften der DDR*.

¹¹ V. *somme* u *Trésor de la langue française*.

Talijanski *salma*, u značenju *leš*, također dolazi od oblika kasnijeg *sauma* uz prijelaz poluvokala /w/ u konsonant /l/ (Grandgent 1907: 114). Varijacije *sauma* i *salma* bilježi i DuCange¹² u svojem rječniku *Glossarium mediae et infirmae latinitatis*. Identična je glasovna promjena u talijanskom vidljiva i kod riječi *cauma* (grč. καῦμα ‘vrućina’), koja se u talijanskom odrazila kao *calma*, u značenju *mirovanje* ili *nepomičnost*. U slučaju riječi *drachma* (grč. δραχμή ‘drahma’), koja prema DuCangeu ima i kasniji oblik *dragma*, /g/ se asimiliralo s /m/ u /mm/ (tal. *dramma*; stfran. *dra(g)me*¹³).

Grčki bezvučni okluzivi /p/, /t/ i /k/ u posuđenicama većinom su zadržali svoj izvorni izgovor. Ipak, u nekim je riječima vidljiva pojava ozvučivanja bezvučnog okluziva na početku riječi. Takva je glasovna promjena vidljiva u pretklasičnom razdoblju (npr. lat. *gubernare* od grč. κυβερνάω), kao i u postklasičnom (npr. *calatus non galatus* u *Appendix Probi*). Grecizmi s konsonantskim skupovima koji sadrže nazale i bezvučne okluzive /mp/, /nt/ i /nk/ također pokazuju sklonost ozvučavanju bezvučnih okluziva. Riječi koje pokazuju takvu vrstu glasovne promjene ušle su u govorni latinski tek nakon što je identična glasovna promjena provedena i u grčkom jeziku, gdje su konsonantski skupovi /mp/, /nt/ i /nk/ postali /mb/, /nd/ i /ng/, a kasnije /b/, /d/ i /g/ (Grandgent 1907: 138).

Neki od primjera koji se ubrajaju u tu skupinu su riječ *gamba* (grč. γαμπή), kod koje je moguće uočiti ozvučenje okluziva na početku riječi, kao i u konsonantskom skupu s nazalom. Nadalje, francuska riječ *timbre* (‘zvonce’; grč. τύμπανον ‘bubanj’), kod koje je vidljiva i sinkopa kratkoga vokala /a/ u predzadnjem slogu, kao i rotacizam nazala /n/ u /r/ radi konsonantnskog skupa /mpn/ iz medijalnog oblika **timbne*.

Grčki konsonantski skup /kn/ u nekim je slučajevima dobio epentetski vokal /i/, kao u riječi *cycnus/cygnus* (grč. κύκνος ‘labud’), čiji odrazi u talijanskom arhaizmu *cecino*, španjolskom *cisne* i francuskom arhaičnom obliku *cisne* ukazuju na postojanje kasnijeg vulgarnog oblika **cicinus*¹⁴ (Grandgent 1907: 138).

Zvučni okluzivi /b/, /d/ i /g/ također su redovito ostali nepromijenjeni (npr. *balneum*, *dactylus* i *angelus*). Neke iznimke su *conger* (grč. γόγγρος ‘vrsta jegulje’), *spelunca* (grč. σπήλυγξ ‘špilja’) i *citrus* (grč. κέδρος ‘cedar’) (Grandgent (1907: 138).

Grčko *zeta* kroz historijski je razvoj grčkog jezika imalo nekoliko izgovora, koji su varirali od /zd/, /dz/, pa sve do suvremenog grčkog izgovora /z/ (Grandgent 1907: 140). U vulgarnom latinskom, grčko se *zeta* izgovaralo kao /dj/ ili samo /j/ (Grandgent 1907: 140; Herman 1997: 54), kao što se može vidjeti iz oblika poput

¹² Francuski leksikograf i bizantolog iz 17. stoljeća; njegov rječnik srednjovjekovnog latinskog jedan je od najvažnijih akademskih izvora za postklasični latinitet.

¹³ V. drachme u *Trésor de la langue française*.

¹⁴ V. cygne u *Trésor de la langue française*.

baptidiare umjesto *baptizare*, *Septuazinta* umjesto *Septuaginta*, *Ionisus* umjesto *Dionysus*, itd. Koliko se može vidjeti iz odraza u romanskim jezicima, glasovi /dj/, /j/ i /g/ ispred vokala /e/ i /i/ stopili su se u jedan palatalizirani glas (Herman 1997: 55), kao u talijanskom *giorno* ili francuskom *jour* (od lat. *diurnus*), *gennaio* ili *janvier* (od lat. *Ianuarius*) i *gente* ili *gent* (od lat. *gens*). Budući da se grčko *z* u vulgarnom latinskom stopilo s /dj/ ili /j/, njegov je odraz u romanskim jezicima također izjednačen s odrazom tih dvaju glasova, što pokazuje i talijanski *geloso* ili francuski *jaloux* (lat. *zelosus* ‘ljubomoran’ od *zelus* ‘ljubomora’; grč. ζῆλος ‘oponašanje’).

Grčki utjecaj na morfologiju i sintaksu

1. Grecizmi i morfologija vulgarnog latinskog

Sufiks *-izare* (grč. -ἰζειν), koji se koristi za tvorbu glagolskih oblika od imenskih i pridjevskih osnova, a ponekad se zbog nepostojećeg ekvivalenta grčkom glasu *zeta* u tekstovima može pronaći i kao *-issare* ili *-idiare*, kroz posuđenice koje se odnose na kršćanstvo i kršćanski vjerski život (npr. *baptizare*, *scandalizare*, *exorcizare* itd.) proširio se i u svakodnevni govor, kako pokazuju i njihovi odrazi u romanskim jezicima: talijanski *-eggiare*, francuski *-oyer* i španjolski *-ear*. Najranija uporaba grčkoga sufiksa -ἰζειν u latinskom jeziku može se pronaći u Plautovim komedijama u svojem ranijem, arhaičnom obliku *-issare* (Cockburn 2010: 106), kao i kod Terencija. Iako je moguće naći primjere iz klasičnog razdoblja koji koriste sufiks *-izare*, njegova je upotreba u svakodnevnom govoru postala sve frekventnija tek u razdoblju kasnijeg latiniteta carskoga razdoblja, a najveću ulogu u proširivanju njegove upotrebe imalo je širenje kršćanstva (Cockburn 2010: 106).

Premda su riječi sa sufiksom *-izare* u najvećoj mjeri posuđenice iz grčkog jezika, mogu se pronaći i neke riječi s grčkim korijenom koje u grčkome nemaju glagolsku derivaciju na -ἰζειν (npr. *christianizare*), ali i riječi s domaćim latinskim korijenima koje imaju sufiks *-izare* (npr. *praeconizare*), što dokazuje kako je sufiks *-izare* postao u cijelosti prihvaćen kao dio latinskog jezika kojim su se latinski govornici aktivno služili u tvorbi novih riječi (Cockburn 2010: 110). Također, nekim riječima grčkoga korijena dodani su i latinski prefiksi (npr. *praeangelizare*, *praecathecizare*, itd.). Drugi sufiks grčkoga porijekla bio je sufiks *-issa* (grč. -ισσα), koji se koristio za derivaciju ženskih imenica od muških korijena (npr. *ducissa* ‘vojvotkinja’; *prophetissa* ‘proročica’; *abbatissa* ‘opatica’ itd.), čiji se odrazi mogu pronaći i u suvremenim romanskim jezicima poput talijanskog *-essa*, španjolskog *-isa* i francuskog *-esse*.

Grecizmi koji su u sebi sadržavali sufiks *-ma* (*cyma*, *sagma*, *cauma*, itd.), premda su u grčkome i u klasičnom latinskom te riječi bile srednjega roda i sklanjale su se po trećoj deklinaciji, u pučkom su govoru zbog završnog vokala *-a* poistovječene s

imenicama ženskoga roda (Grandgen 1907: 149). To se može vidjeti iz talijanskih odraza tih riječi poput *calma, cima, soma, salma* itd., koje su u talijanskom sve imenice ženskoga roda. Nasuprot tomu, riječi poput *problema, emblema, tema, anatema* i ostale riječi koje su u talijanski ušle preko književnosti i jezika znanosti u muškom su rodu. Nadalje, grčki govornici Rimskoga Carstva koji su se služili i latinskim u nekim su slučajevima utjecali na gramatički rod pojedinih riječi tako da su ga poistovjetili s gramatičkim rodnom koji je odgovarajuća riječ imala u grčkom (Adams 2013: 387). Neki od primjera za takvu vrstu rodne prilagodbe su riječi poput *ferrus* (željezo) umjesto *ferrum* i *plumbus* (olovo) umjesto *plumbum*, analogno prema njihovim grčkim ekvivalentima σίδηρος i μόλυβδος.

2. Određeni član

Vulgarni je latinski gubitkom deklinacija razvio i određeni i neodređeni član. U većini romanskih jezika određeni se član razvio iz pokazne zamjenice *ille, illa, illud* (tal. sg. *ill/la*, pl. *i/le*; španj. sg. *el/la*, pl. *los/las*; fran sg. *il/le*, pl. *les*), pri čemu je sardski jezik, u kojem se određeni član razvio iz pokazne zamjenice *ipse, ipsa, ipsum* (sard. sg. *su/sa*, pl. *sos/sas*) glavni izuzetak među živućim romanskim jezicima. Određeni član u rumunjskom jeziku i ostalim balkanskim romanskim jezicima također je specifičan po tomu što se za razliku od ostalih romanskih jezika određeni član dodaje kao sufiks na kraju riječi (sg. *-ul/-a*; pl. *-i/-le*) slično kao u makedonskom, bugarskom ili albanskom jeziku.

Upotreba latinskih pokaznih zamjenica nalik određenom članu pojavljuje se još u klasičnoj literaturi kasnog republikanskog i ranog carskog razdoblja pod utjecajem određenog člana u grčkom (Adams 2013: 387). U klasičnom razdoblju, koliko se može vidjeti iz tekstova latinskih autora koji su koristili pseudočlan,¹⁵ nije postignut konsenzus oko toga kako bi se grčki član trebao prevoditi u latinskom, pa su se u tekstovima autora koji su pokušavali imitirati taj aspekt grčke sintakse koristila razna rješenja (*ille, ipse, idem* i *iste*), od kojih se većina nije zadržala u pučkome govoru. Bitno je naglasiti kako ne bi bilo dobro *a priori* uzimati primjere imitiranja grčkoga određenog člana u latinskoj književnosti kao dovoljan dokaz da je član u latinskom uistinu prvenstveno nastao zbog grčkoga utjecaja. Latinski su autori često na artificijelan način pokušali u latinski uvesti elemente grčkoga jezika, među kojima se mnogi nikada nisu rasprostranili u svakodnevnom i živom govoru (Adams 2013: 483). Također, u kasnolatinским tekstovima teško je odrediti koriste li se zamjenice poput *ille* i *ipse* u značenju pokaznih zamjenica ili kao određeni član. Stoga, znanstvena zajednica još nema konačan odgovor na pitanje sintaktičke i gramatičke naravi pokaznih zamjenica u kasnolatinским tekstovima te bi li bilo ispravno okarakterizirati njihovu upotrebu

¹⁵ Pod pojmom *pseudočlan* mislim na upotrebu zamjenica u latinskom jeziku koje formom imitiraju grčki određeni član, ali nisu član u sintaktičkom smislu.

kao primjer određenog člana u latinskoj književnosti (Adams 2013: 483). Primjere gdje je grčki određeni član preveden latinskom pokaznom zamjenicom možemo pronaći i kod Plauta i Cicerona. Predgovor Plautova djela *Miles gloriosus* napisan je po konvencijama antičke nove komedije, pa se likove predstavlja po njihovim zanimanjima ili društvenim ulogama, a ne imenima. Budući da je u grčkome ispred njih stajao određeni član, Plaut se koristi pokaznom zamjenicom *ille* ili ponekad *iste*. Ciceron na nekoliko mjesta također koristi pokaznu zamjenicu srednjega roda uz infinitive kao vrstu supstantivizacije: *sapere ipsum* (*fin.* 3, 44), *hoc non dolere* (*fin.* 2, 18), *illud aemulari* (*Tusc.* 4, 46) itd. (Adams 2013: 484), no njihova je upotreba u tom kontekstu i dalje prvenstveno deiktička te ne predstavlja razvoj određenog člana u latinskom.

Među kasnolatinskim tekstovima od velike je historijske važnosti i tekst *Peregrinatio Aetheriae* ili *Peregrinatio Egeriae*¹⁶ iz 4. st. n. e., koji ujedno obiluje uporabom pokaznih zamjenica *ipse* i *ille* u kontekstu koji često nalikuje određenom članu. Međutim, kao što je prethodno rečeno, činjenica da nešto podsjeća na određeni član ne znači nužno da je riječ o određenom članu u pravom smislu riječi. Zamjenica *ipse* može imati i anaforno značenje, tj. da se odnosi na neki prethodno rečeni dio rečenice, a *ille* kataforno, tj. da ima svrhu uvođenja zavisne rečenice. Upotreba tih dvaju zamjenica u *Peregrinatio Egeriae* i dalje ima anaforu, odnosno kataforu funkciju i ne može se govoriti o određenom članu. (Adams 2013: 512). Razvoj člana u vulgarnom latinskom, a zatim i u romanskim jezicima, ovisio je o više jezičnih faktora (Adams 2013: 524). Utjecaj grčkog jezika na razvoj određenog člana u latinskom je prvotno, kako je već prethodno pokazano, bio vidljiv u visokoj klasičnoj literaturi koja nije bila dostupna široj populaciji, što znači da se određeni član u vulgarnom latinskom najvjerojatnije nije razvio preko literarnih predložaka koji su imitirali grčku sintaksu. Međutim, grčki je utjecaj teorijski mogao doprinijeti razvoju određenog člana u pučkom govoru, premda bi ga bilo teško dokazati nepobitnim dokazima (Adams 2013: 524). Ipak, vrlo velik broj govornika kojima je grčki bio materinski jezik u kasnocarskom razdoblju služio se latinskim kao primarnim jezikom u svojoj svakodnevnoj komunikaciji te je vrlo lako mogao uvesti određeni član u latinski govor, osobito među nižim i neobrazovanim slojevima društva.

3. Grčka sintaksa i vulgarni latinski

Najveći se utjecaj grčke sintakse na latinski može primijetiti kod autora koji su težili doslovnim prijevodima grčkih tekstova, osobito prijevoda Biblije i ostalih teoloških dijela izvorno napisanih na grčkom, poput starijih latinskih prijevoda Biblije nastalih prije Jeronimove *Vulgate* (Loefstedt 1959: 89). U *Itali* (*Vetus*

¹⁶ Putopis iz 4. stoljeća koji opisuje hodočašće u Jeruzalem; jedan od najstarijih zapisa o kršćanskim hodočašćima.

Latina), najstarijem poznatom latinskom prijevodu Biblije, može se pronaći nekoliko primjera doslovnog prevođenja grčkih sintagmi: *maior eius est* za grčki μεῖζων αὐτοῦ ἐστιν umjesto gramatički ispravnije sintagme *maior est illo*, kako stoji u Jeronimovu prijevodu. Primjeri prevođenja grčkog genitiva uz glagole slušanja ili osjećanja u nekim prijevodima Biblije također su zabilježeni, a na njih se osvrnuo i sam Augustin u djelu *Locutionum in Heptateuchum in libri septem* navodeći primjere poput *et audierunt filli Israhel dicentium* i *et non obaudierunt vocis meae*, za razliku od Jeronimovih prijevoda *quod cum audissent filii Israhel* i *et vocem meam audire contempsit*, koji izbjegavaju sintaktičke grecizme. Takva upotreba grčke sintakse niti se udomaćila među latinskim govornicima niti je imala značajan utjecaj na razvoj govornog latinskog i kasnije romanskih jezika (Loefstedt 1959: 90). Slični se pokušaji kalkiranja mogu pronaći i u literaturi tehničke i medicinske naravi, no i oni se, poput ranijih mehaničkih prijevoda Biblije, nikada nisu proširili u stvaran govor. Nasuprot neplodnosnim imitacijama grčkoga nalaze se oni aspekti grčke sintakse koji ipak jesu zaživjeli među latinskim govornicima. Oni variraju od sintaktičkih konstrukcija latinskog jezika čija se upotreba proširila radi sličnih konstrukcija u grčkom, pa sve do grecizama u pravome smislu riječi (Loefstedt 1959: 93).

Jedan od primjera grecizma koji se može pronaći među tekstovima crkvenih otaca način je na koji se u smislu bezličnog glagola koji uvodi konstrukciju akuzativa s infinitivom koristi glagol *capit*, odnosno *non capit* sa smislom (*nije*) *moguće*, kao što se može vidjeti na primjeru iz 13. poglavlja Lukina evanđelja *non capit prophetam perire extra Ierusalem*. Upotreba glagola *capio* s tim značenjem nastala je kao kalk grčkog glagola ἐνδέχεται (Loefstedt 1959: 96). Slična se upotreba glagola *capio* može pronaći i u suvremenom španjolskom jeziku u frazama s glagolom *caber* (španj. 'sadržavati') poput *no cabe saber* (*ne može se znati*), *no cabe duda* (*nema sumnje*) i *no cabe perdón* (*ne može se oprostiti*), kao i fraza *si cabe* (*ako je moguće*). Nadalje, utjecaj grčkog jezika na sintaksu vulgarnog latinskog vidljiv je u promjenama koje su se pojavile u sintaksi imenskih riječi i sintaksi glagola, kao i u načinu tvorbe zavisnih rečenica. Dativ klasičnog latiniteta u vulgarnom je latinskom potisnula prijedložna konstrukcija s prijedlogom *ad* uz akuzativ, izuzev izraza s osobnih zamjenicama (Adams 2013: 278). Iako se konstrukcija *ad* uz akuzativ može naći i u klasičnom latinitetu, kao i u Plautovim komedijama, ona nije bila istovjetna dativu. U klasičnom latinitetu konstrukcije s *ad* naglašavale su kretanje ili cilj, dok je dativ stavljao naglasak na primatelja ili trpitelja nekog glagola. Stoga, konstrukcije s *ad* u klasičnom su latinskom vezane za terminologiju povezanu sa slanjem pisama ili nekim drugim načinom komunikacije u kojoj primatelj poruke ne mora biti prisutan u istom prostoru kao i pošiljatelj (Adams 2013: 279). Takve konstrukcije vežu se uz glagole poput *nuntio* i *do*, jer oni impliciraju predaju pisma glasniku koje treba nekomu

donijeti, kao i putovanje poruke kroz određeni prostor. Uz to, prijedložni izrazi s *ad* u klasičnom se latinitetu nalaze i uz glagole govorenja poput *dico* i *inquit* (Adams 2013: 280), no važno je istaknuti da se njihova upotreba razlikuje od dativa, budući da impliciraju obraćanje ili održavanje govora pred publikom, a ne samo upućivanje riječi sugovorniku, kao što bi upotreba dativa u rečenici implicirala. Osim u klasičnom latinitetu, upotreba prijedložnih izraza s *ad* postoji i u kršćanskom jeziku, osobito u frazama poput *ad dominum* i sličnim molitvenim izrazima (Adams 2013: 282).

Upotreba izraza s prijedlogom *ad* umjesto dativa u latinskom postaje sve češća u kasnijem latinitetu. Jedan od čimbenika koji je doprinio toj jezičnoj promjeni zasigurno je utjecaj koji je grčki jezik s prijedlozima $\pi\rho\acute{o}\varsigma$ i $\epsilon\iota\varsigma$ uz glagole govorenja imao na latinski, osobito jezik grčkih prijevoda Biblije (Adams 2013: 282). Kao i dativ, ablativ u vulgarnom latinskom s vremenom je nestao iz svakodnevne upotrebe te ga je zamijenio akuzativ u svim prijedložnim izrazima. Jedan od razloga za gubitak ablativa jest i taj što grčki jezik nije imao ablativ, pa je grčkim govornicima bilo prirodnije koristiti akuzativ u prijedložnim izrazima (Horrocks 255: 2008). Nadalje, u kasnijem se latinitetu polako gubi klasična konstrukcija akuzativa s infinitivom, a sve je češće zamjenjuju konstrukcije pomoću *quod*, *quia* ili *quoniam*. Ta se promjena odražava i u romanskim jezicima (npr. *che* u talijanskom, *que* u francuskom i španjolskom i *că* u rumunjskom) (Adams 2013:743). Potvrdu o njihovu korištenju u svakodnevnom govoru imamo i u Petronijevu *Satirikonu*: *dixi quod mustella comedit* (Petr. 46). Konstrukcije s *dico quod* mogu se pronaći u pretklasičnim i klasičnim latinskim tekstovima, a konstrukcija s *quia*, čini se, nastala je analogijom (Adams 2013: 743). No, čak i u književnosti kasnijeg latiniteta, konstrukcija akuzativa s infinitivom imala je prednost nad konstrukcijama s *quod*, *quia* ili *quoniam*, a konstrukcije s *quia* ne mogu se pronaći nigdje u pisanim djelima izuzev *Satirikona* (Adams 2013: 745).

Lako je moguće da su latinski govornici kojima je grčki bio materinski jezik igrali ulogu u potiskivanju konstrukcije akuzativa s infinitivom te da su doprinijeli uvođenju konstrukcija s *quod* ili *quia* u svakodnevni jezik (Horrocks 2007: 255–256), jer analogne konstrukcije zavisnih rečenica u grčkome postoje sa $\acute{\omega}\varsigma$ i $\acute{\omicron}\tau\iota$. Upotreba konstrukcije s *quia*, a u manjoj mjeri s *quod*, osobito je vidljiva u kršćanskim tekstovima (Adams 2013: 745), što je također mogući utjecaj grčke sintakse.

Leksički utjecaji grčkoga jezika

Leksički grecizmi u vulgarnom latinitetu mogu se podijeliti na vjerske termine preuzete nakog širenja kršćanstva, anatomske, tehničke i medicinske termine koji su u jezik ušli preko tehničkih priručnika na grčkome i kasnije se proširili u svakodnevni govor, termine iz kulinarstva i nazive za začinsko bilje, kao i

mnoge riječi koje se odnose na predmete i stvari iz svakodnevnoga života rimskih građana. Razlozi za posuđivanje grčkih riječi višestruki su: dolazak kršćanstva ujedno je značio da je bio potreban i određeni broj novih riječi kojima bi se opisali koncepti i prakse kršćanske religije. Budući da je kršćanstvo u svojim ranim počecima najveću popularnost imalo među robovima i pripadnicima nižih staleža, biblijski je jezik svoj najveći trag ostavio u govoru nižih društvenih slojeva rimskoga društva. Nadalje, obrtnici u kasnom Rimskom Carstvu velikim su dijelom bili Grci porijeklom ili su došli iz Grčke, što ujedno i objašnjava veliki broj grecizama koje su koristili u pisanju tekstova (Herman 1997: 127). Osim toga, čest kontakt s grčkim trgovcima i pomorcima doveo je do posuđivanja riječi za začine, biljke i određene materijale, kao i za pojedine nautičke termine. Uz to, velik broj Grka i grčkih robova kojima je latinski bio drugi jezik u latinski su govor uveli riječi iz svojeg materinskog jezika, koje su se potom proširile i na ostale latinske govornike.

1. Kršćanski utjecaji

Kao što je već prethodno spomenuto, grčki utjecaj na vulgarni latinitet često je isprepleten s kršćanskim utjecajem i ponekad je teško u potpunosti razlučiti ta dva utjecaja. Budući da su kršćanski tekstovi u rimski svijet došli preko grčkih prijevoda i tekstova koji su izvorno bili napisani na grčkom, velik broj latinskih teoloških termina grčkoga je porijekla. U tu skupinu pripadaju riječi poput *angelus* (grč. ἄγγελος 'glasnik'; 'anđeo'), *episcopus* (grč. ἐπίσκοπος 'nadglednik'; 'biskup'), *ecclesia* (grč. ἐκκλησία 'skupština'; 'crkva'), *diabolus* (grč. διάβολος 'klevetnik'; 'vrag', 'đavao'), *Christus* (grč. Χριστός 'Pomazanik'; 'Krist'), kao i sama riječ *Biblia* (grč. Βιβλία 'knjige'; 'Biblija').

Druga podvrsta grecizama biblijskog porijekla one su riječi koje su se semantički udaljile od isključivo religijskog značenja. Jedan od primjera za takvu vrstu riječi je *parabola*, kao i glagolska izvedenica *parabolare*. *Parabola* (grč. παραβολή 'usporedba') u latinskom jeziku kod klasičnih autora (npr. Seneka i Kvintilijan) znači *usporedba* ili *sličnost*, a u značenju *riječ* ne može se pronaći nigdje u klasičnim tekstovima (Loefstedt 1959: 81). No, činjenica da u romanskim jezicima postoje riječi *parola* (tal.), *parole* (fran.) i *palabra* (španj.) u značenju *riječ* jasno pokazuje da se riječ *parabola* koristila s tim značenjem u svakodnevnom govoru. Semantički pomak riječi *parabola* u pisanom se obliku može primijetiti u srednjem vijeku (Loefstedt 1959: 82). DuCange u svojem rječniku *Glossarium mediae et infimae latinitatis* pod *parabola* donosi definiciju *verbum, sermo*, kao i glagolski oblik *parabolare*, koji je prije srednjeg vijeka bio nezabilježen, iako je nedvojbeno morao postojati kao dio vulgarnog vernakulara, što dokazuju riječi poput talijanskog *parlare* i francuskog *parler*. Glagol *loqui*, pak, koji se u klasičnom latinitetu koristio kao jedan od glavnih glagola govorenja, u romanskim jezicima nije ostavio traga.

Promjena značenja od *usporedba* do *riječ* nedvojbeno je neobična i djeluje kao vrlo nejasan i nelogičan semantički razvoj, no njegov se uzrok krije u *Septuaginti*, grčkom prijevodu Biblije. Naime, grčki su prevoditelji biblijskih tekstova imali običaj jednom grčkom riječju prevoditi jednu hebrejsku riječ u svim slučajevima, čak i u slučajevima kada grčka i hebrejska riječ nisu imale isti semantički opseg (Loefstedt 1959: 83). Budući da je hebrejska riječ *māšāl* (u svojem osnovnom značenju *usporedba*) mogla označavati i izreku, prispodobu, gnomu, poslovicu, govor itd., grčka riječ παραβολή također je bila upotrebljavana s tim značenjima. Latinski prevoditelji Biblije, poput Jeronima i njegove *Vulgate*, preuzeli su grčku riječ *parabola* s njezinim dodatim proširenim značenjima iz *Septuaginte* u svoje prijevode, a preko njih, ona se proširila u pučkom govoru kršćana.

Kršćanski se utjecaj na leksik vulgarnog latiniteta može pronaći i u nazivima za neke dane u tjednu. U klasičnom latinitetu, nazivi za subotu i nedjelju bili su *dies Saturni* (dan posvećen bogu žetve Saturnu) i *dies Solis* (dan posvećen bogu Sunca). Dolaskom kršćanstva, nazivi za dane vikenda gube svoja prvotna poganska imena i zamjenjuju ih kršćanski nazivi. Tako je *dies Saturni* postao *Sabbatum*¹⁷ ili *dies Sabbati* (grč. σάββατον), a *dies Solis* dobio je naziv *dies dominica*,¹⁸ koji je kalk grčkog ή κυριακή ήμέρα tj. dan Gospodnji.¹⁹ Također, odrazi riječi *sabbatum* u nekim modernim romanskim jezicima, poput francuskog *samedi* i rumunjskog *sâmbătă* ukazuju da je u vulgarnom latinskom postojao i oblik s nazalom u sebi (**sambatium*²⁰ ili **sambata*), koji je najvjerojatnije nastao disimilacijom geminata /bb/.

Posebna podvrsta biblijskih grecizama u vulgarnom latinskom hebrejske su riječi koje su do latinskoga došle putem grčkog. Jedna od njih već je prethodno spomenuta riječ *sabbatum*, koja je u latinski preko grčkoga σάββατον došla od hebrejske riječi *šabāt*. Još jedan hebreizam u latinskom na koji treba obratiti pažnju je i riječ *pascha*, koja je preko grčkog πάσχα došla od *pesach*, hebrejske riječi za Pashu. Premda je ona izvorno označavala isključivo židovski blagdan, današnji njezini oblici u romanskim jezicima dokazuju da se ona u jednom trenutku počela koristiti i za označavanje kršćanskog blagdana Uskrsa (tal. *pasqua*, španjolski *pascua* i francuski *pâques* ‘Pasha’, ali i ‘Uskrs’). Također, odrazi u romanskim jezicima ukazuju na činjenicu da je vulgarni latinski oblik ove riječi sadržavao labiovelar te da se u svakodnevnom govoru riječ izgovarala kao **pascual*/**pasqua*. Ta je promjena najvjerojatnije nastala pod utjecajem latinske riječi *pasuum* (‘ispaša’).²¹ Osim direktnog posuđivanja iz grčkog, biblijski je jezik

¹⁷ V. sabbatum u *Latin Dictionary*, S. T. Lewis & Ch. Short.

¹⁸ V. dominicus u *Latin Dictionary*, S. T. Lewis & Ch. Short.

¹⁹ V. κυριακός u *Greek-English Lexicon*, H.G. Liddel & R. Scott.

²⁰ V. samedi u *Trésor de la langue française*.

²¹ V. pasqua u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

promijenio neke već postojeće latinske riječi i semantički ih proširio. Glagol *orare*, koji je prethodno značio *govoriti* ili *držati govor* u kršćanskoj je epohi doživio sve češću upotrebu u značenju *moliti se* (Loefstedt 1953: 73).

2. *Anatomski termini*

Iako je veliki dio grčkoga utjecaja na vulgarni latinski došao preko jezika kršćanstva, to ne znači da je grčki utjecaj bio isključivo biblijski. Još jedan važan izvor grecizama u vulgarnom latinskom su i riječi koje svoje porijeklo vuku iz sekularnih priručnika medicinske ili znanstvene naravi, kao što je i veterinarski priručnik *Mulomedicina Chironis* nepoznatog autora. Autori tih tekstova, za razliku od kanonskih autora klasičnog latiniteta, nisu prošli kroz visoko rimsko obrazovanje koje zahtijeva detaljno poznavanje retorike i jezika, pa je njihov jezik stilom i izražajem puno bliži svakodnevnom govoru njihovih suvremenika.

Na više mjesta u *Mulomedicina Chironis* možemo pronaći riječ *gamba*, kao i njezinu pridjevsku izvedenicu *gambosus*. Ondje se riječ *gamba* koristi u značenju *konjske potkove* ili *kopita*,²² a pridjev *gambosus* označava konja sa nateklinom oko kopita. Sama riječ u latinski je došla od grčke riječi *καμπή*, a označava *zavoj*, *krivinu* ili *savijanje*,²³ pa je preko značenja *savijen* počela označavati *konjsko kopito* ili *potkovu* zbog savijenog oblika potkove, nakon čega je značenje prošireno na cijelu nogu. U pučkom govoru, kao što i romanski jezici potvrđuju (tal. *gamba*, fran. *jambe*, rum. *gambă*), riječ *gamba* preuzeta je kao općenita imenica za nogu, dok se klasični izraz za nogu (*crus*) nije odrazio ni u jednom od suvremenih romanskih jezika (Herman 1997: 128). U vulgarnom je latinitetu bila česta pojava proširivanja semantičkog značenja (*pars pro toto*) anatomskih imenica koje su se izvorno odnosile na dijelove životinjskog tijela, pa su mnoge od njih počele označavati i ljudske dijelove tijela (Adams 2013: 787).

Klasična riječ za rame (*umerus*), iako sačuvana u španjolskom *hombro*, portugalskom *ombro* i rumunjskom *umăr*, u većini romanskih jezika zamijenjena je riječju *spatula* (dosl. 'ravna greda'), kao što pokazuje talijanski *spalla* i francuski *épaule* (Adams 2013: 783). Španjolski *espalda*, pak, označava leđa.²⁴ Riječ *spatula* deminutiv je grecizma *spatha* (grč. *σπάθη* 'vrsta mača'), koji je i sam ušao u vulgarni latinski leksik u značenju *mač*, što pokazuje i talijanski *spada*, francuski *épée* i španjolski *espada*.²⁵ Fraza *spatula porcina* u mesarstvu je označavala *svinjski but*,²⁶ odakle je termin preuzet u svakodnevni govor, a potom se počeo koristiti i za ljude (Adams 2013: 784). Nadalje, klasična latinska riječ za jetra (*iecur*) zamijenjena je

²² V. *gamba* u *Latin Dictionary*, S. T. Lewis & Ch. Short.

²³ V. *καμπή* u *Greek-English Lexicon*, H.G. Liddel & R. Scott.

²⁴ V. *espalda* u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

²⁵ V. *espada* u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

²⁶ V. *spatula* u *Latin Dictionary*, S. T. Lewis & Ch. Short.

vulgarnim izrazom *ficatum*. Riječ *ficatum* povezana je s riječju *ficus* (*smokva*) i izvorno je bila kulinarski termin koji označava masna jetra životinja hranjenih smokvama, nakon čega se kao poopćena imenica počela koristiti i kao riječ za ljudska jetra. Sama riječ *ficatum* kalk je grčke riječi σικωτόν istoga značenja (Adams 2013: 786).

3. Kulinarstvo

Vulgarnolatinska terminologija koja se tiče kulinarstva, kuhinjskog pribora, jela i kuhinje općenito također je puna grčkih elemenata (Herman 1997: 128), što se moglo vidjeti i iz primjera razvoja riječi *ficatum*. Jedan od glavnih pisanih izvora o latinskom kulinarstvu je knjiga recepata *De re coquinaria* u deset knjiga nastala oko 5. st. n. e., koja se najčešće pripisuje rimskome kuharu Marku Gaviju Apiciju, po kojemu se djelo često naziva i *Apicius*.

De re coquinaria se slično kao i *Mulomedicina Chironis* žanrovski najčešće svrstava u tehničke priručnike, a po svojem jeziku sličnija je vulgarnom svakodnevnom govoru nego literarnom klasičnom latinskom. Time je ona važan izvor informacija o jeziku kulinarstva koji se koristio u svakodnevnome latinskom govoru (Lejavitzer 2020: 85). Kao i u svim kasnolatinskim djelima tehničke naravi, najveći se grčki utjecaj može primijetiti u terminima koji su svojstveni za vještinu kojom se tekst bavi. U *De re coquinaria* može se primijetiti grčki utjecaj u riječima koji se odnose na kuhinjski pribor (Lejavitzer 2020: 90): *caccabus* (od grč. κάκκαβος 'lonac'), kao i njegov deminutivni oblik *caccabulus*, u značenju *lonac za kuhanje*. U tome se značenju može pronaći njezin odraz u suvremenom španjolskom *cácabo*,²⁷ kao jedna od riječi za lonac. Nadalje, kod Apicija se može pronaći i upotreba riječi *calix* (od grč. κύλιξ 'kalež'), koja označava vrstu čaše koja se koristila za mjerenje količine vina (Lejavitzer 2020: 91). U suvremenom se španjolskom mogu pronaći dva različita odraza riječi *calix*, jedan je *cauce*,²⁸ a drugi je *cáliz*.²⁹ Od ta dva odraza, samo je *cáliz* zadržao značenje *kalež*, dok *cauce* u današnjem jeziku označava *protok rijeke* ili *riječno korito*. Koliko se da vidjeti iz fonoloških razlika u dvaju odraza, čini se najvjerojatnijim da je *cauce* došao preko usmenog pučkog govora, dok je *cáliz* nastao pod utjecajem književnog latinskog.

Nazivi za osnovni kuhinjski pribor i uobičajena jela, poput *puls* (*vrsta kaše*) i *farcimen* (*kobasica*), bili su latinskog porijekla, dok su riječi za specijalizirani pribor i kuhinjske specijalitete bile posuđene iz grčkog (Herman 1997: 128). Jedan primjer riječi za kuhinjski pribor grčkoga porijekla riječ je koja u mnogim romanskim jezicima označava tanjur. Talijanski *piatto* i španjolski *plato* uka-

²⁷ V. *cácabo* u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

²⁸ V. *cauce* u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

²⁹ V. *cáliz* u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

zuju na postojanje vulgarnog oblika **plattus*/**platus*, posuđen iz grčkoga od riječi πλατύς³⁰ (dosl. ‘ravan’). Od inačice istoga grčkog korijena u ženskome rodu (πλατεία) porijeklo vuče i latinska riječ *platea*,³¹ iako ne u kulinarskom značenju, nego u značenju *široke ceste* ili *staze*. Njezini su odrazi također vidljivi i u suvremenim romanskim jezicima, poput talijanskog *piazza* (*trg* ili *tržnica*), francuskog *place* (*mjesto*) i španjolskog *plaza* (*trg*, *utvrđeni grad*). Osim pribora za jelo, mnogi nazivi za začinsko bilje i biljke također vuku svoje porijeklo iz grčkoga jezika. Primjer riječi koje pripadaju toj skupini su *thymum* (od grč. θύμον ‘majčina dušica’), *basilicum* (grč. βασιλικός ‘bosiljak’; tal. *basilico*; fran. *basil*), *coriandrum* (grč. κορίανδρον, ‘korijander’; tal. *coriandolo*; španj. *cilantro*), *piper* (grč. πέπερι ‘papar’; tal. *pepe*; španj. *pebre*; fran. *poivre*) itd.

4. Ostali grecizmi

Osim grecizama iz tri prethodno navedene skupine, u vulgarnom se latinitetu mogu pronaći i mnogi grecizmi koji ne pripadaju nijednoj od njih. Jedan od primjera takve skupine bila bi riječ *apotheca*, od grčkog αποθήκη (dosl. *skladište*, *odlagalište*), čije je odraze moguće pronaći u većini suvremenih romanskih jezika, uključujući talijanski *bottega* (*trgovina*), francuski *boutique* (*trgovina*; *butik*) i španjolski *bodega* (*vinski podrum*). Nadalje, grčki prijedlog κατά u vulgarnom je latinskom preuzet kao distributivni prijedlog *cata*, koji je značenjem bio blizak pridjevu *svaki* (usp. španj *cada*, ‘svaki’). Upotreba prijedloga *cata* u vulgarnom se latinitetu može pronaći i u nekim frazama kao *cata unum*, što je vidljivo i iz modernog talijanskog *cadauno* (*svaki*). Riječ *cata* do latinskih je govornika najvjerojatnije došla preko grčkih trgovaca na Mediteranu (Grandgent 1907: 37).

Još jedna skupina grecizama u vulgarnome latinitetu su oni koji su u latinski ušli u pretklasičnom razdoblju i koji se mogu naći kod pretklasičnih autora (npr. Plaut), a za koje se preko romanskih jezika može utvrditi da su se koristili i u postklasičnom vulgarnom latinitetu (Sturtevant 1925:17). Neke od tih riječi su *bal(i)neum* (grč. βαλανείον ‘kupaonica’; tal. *bagno*; fran. *baine*; španj. *baño*; od vulg. oblika **baneum*),³² *camera* (grč. καμάρα ‘svod’; tal. *camera*; fran. *chambre*; španj. arh. *cambra*), *colaphus* (grč. κόλαφος ‘udarac’; tal. *colpo*; fran. *coup*; španj. *golpe*; od vulg. sinkopiranog oblika *colpus*),³³ *guberno* (grč. κυβερνάω ‘upravljati’ brodom; tal. *governare*; fran. *gouverner*; španj. *gobernar*), *lampas* (grč. λαμπάς ‘baklja’; fran. *lampe*, tal. *lampada*; španj. *lámpada*) itd.

Još jedna riječ grčkoga porijekla koju valja spomenuti je i riječ za zrak *aer* (grč. αήρ ‘zrak’). Koliko se može vidjeti iz romanskih jezika, u vulgarnom su

³⁰ V. plato u *Diccionario de la lengua español*, Real Academia Español.

³¹ V. platea u *Latin Dictionary*, S. T. Lewis & Ch. Short.

³² V. baine u *Trésor de la langue française*.

³³ V. coup u *Trésor de la langue française*.

govoru postojala dva različita oblika riječi *aer*: prvi je bio utemeljen na latinskom akuzativu *aere(m)* (španj. *aire*; fran. *air*; rum. *aer*), a drugi na grčkome akuzativu *aira*³⁴ (tal. *aria*, metatezom od **aira*). Riječ *malacia* (grč. μαλακία ‘mirno more’) također je imala zanimljiv razvoj. *Malacia* dolazi od grčkog pridjeva μαλακός (‘mekan’), no u vulgarnom je latinskom zbog pučkoetimološkog povezivanja riječi s pridjevom *malus* promijenjena u **bonacia* zbog tabua oko riječi *malus*,³⁵ što je u konačnici izvor francuskog *bonace*, španjolskog *bonanza* i talijanskog *bonaccia* (Loefstedt 1959: 186).

Na području medicine, vidljiv je grčki utjecaj u upotrebi riječi *caelum* u značenju *nepce*, što je kalk grčkog οὐρανίσκος, koja je sama deminutiv riječi οὐρανός (grč. ‘nebo’). Budući da je riječ *caelum* već imala značenja *svod* ili *vrh krova kuće*, novo se anatomske značenje brzo proširilo u svakodnevni govor, kao što svjedoče i fraze poput talijanskog *cielo della bocca*, španjolskog *ciel de la boca*, francuskog *le ciel de la bouche* i rumunjskog *cerul gurei*. Sličan se semantički razvoj može primijetiti i kod grčke fraze za slijepu osobu ἀπὸ ὀμμάτων, u latinskom kalkirana kao *ab oculis*, a u modernom talijanskom i francuskom odražena kao *avocolo* i *aveugle*. Iako se fraza *ab oculis* u pučki govor najvjerojatnije proširila pomoću medicinske terminologije, postoji mogućnost da su njezini korijeni ipak u religijskom jeziku Biblije.

Jezik Crkve i kršćanstva osobito obiluje ovom vrstom grecizama u svojoj upotrebi i mnoge su se novonastale fraze u svakodnevni govor proširile iz religijskog jezika Biblije (Loefstedt 1959: 102). Riječi poput *utilis* i *idoneus* u novonastalom su kršćanskom kontekstu poprimile značenje *dobar*, *plemenit* itd. Riječ *missa* u značenju kršćanskoga obreda također je mogući kalk grčke riječi πομπή (dosl. *pratnja*; *pošiljanje* ili *svečan ophod*), no jednako je moguće da je riječ *missa* došla iz fraze *ite missa est* (Horrocks 2007: 289). Ducange uz riječ *missa* navodi *missio* ili *dimissio*, odnosno *puštanje* ili *raspuštanje*, što bi značilo da je riječ *missa* u vulgarnom latinskom zamijenila *missio* u značenju *razilazak* ili *raspust*, a fraza *ite missa est* značila bi *pođite*, [vrijeme je] *za razilazak*. Ducange navodi i moguću povezanost s hebrejskim *missah* (dosl. *žrtva*), no takva je etimologija upitna.

Zaključak

Kao što je prikazano u ovome radu, grčki je jezik više od ijednog drugog jezika utjecao na oblikovanje i razvoj vulgarnog latinskog, a shodno tomu i na buduće romanske jezike, na svim jezičnim poljima, što uključuje sve od leksičkih i morfoloških, do sintaktičkih inovacija u vulgarnom latinskom. Kontinuitet grčkoga utjecaja na razgovorni i svakodnevni jezik latinskih govornika vidljiv

³⁴ V. aria u *Vocabolario Treccani, Istituto dell'Enciclopedia Italiana*.

³⁵ Eufemizacija *per paraphrasin*, odnosno iskazivanje nečega negativnog pomoću njegove pozitivne antiteze.

je sve od Plautovih komedija do Petronijeva *Satirikona* i modernih romanskih jezika, što je ujedno i odraz konstantnog i intenzivnog međusobnog kontakta koji je postojao između Rimljana i Grka u doba antike. Kako je utjecaj jednog jezika na drugi uvijek posljedica određenih društveno-političkih prilika, tako je i grčki utjecaj na vulgarni latinski bio posljedica određenih socio-ekonomskih i historijskih događanja. Više je faktora igralo ulogu u širenju grčkoga utjecaja, no velik broj grčkih imigranata, trgovaca, mornara, učitelja, obrtnika i robova u Rimskome Carstvu te širenje kršćanske vjere diljem Rimskoga Carstva uzrokovali su sve prethodno navedene jezične promjene i novitete.

Budući da je grčki jezik bio *lingua franca* istočnoga Mediterana, to je značilo da se upravo preko grčkog jezika rimski svijet upoznao s tada novonastalom kršćanskom religijom i njezinom svetom knjigom Biblijom. Masovna kristijanizacija Rimskoga Carstva njegovim je stanovnicima ujedno donijela i veliku jezičnu promjenu, prvenstveno novu kršćansku terminologiju koja je većinski preuzeta iz grčkoga. Socio-ekonomsko uređenje Rimskoga Carstva također je doprinijelo ovakvom razvoju latinskoga jezika: robovlasnički sustav sa sobom je nosio i neprestan uvoz robova, od kojih su mnogi bili Grci ili su se služili grčkim jezikom, a relativno malena stopa pismenosti i obrazovanja šire populacije u Rimskome Carstvu stvorila je svojevrsnu diglosiju između jezika obrazovane carske elite i pučkog govora plebejaca.

Iako je vulgarni latinski prvenstveno bio govorni dijalekt, odnosno sociolekt Rimskoga Carstva, koji je u najvećem dijelu ostao izgubljen za modernu filologiju i lingvistiku, njegovi se tragovi mogu pronaći u živim romanskim jezicima, koji su danas materinski ili drugi jezik milijunima ljudi na svakom zemaljskom kontinentu. Njihovo daljnje proučavanje, kao i potencijalna nova otkrića na poljima arheologije i klasične filologije, zasigurno će doprinijeti većem razumijevanju vulgarnog latiniteta i svih njegovih segmenata.

Literatura

- Adams, J. N. 2007. *Social Variation and the Latin Language*. New York: Cambridge University Press.
- Clarkson, James & Horrock, Geoffrey. 2007. *The Blackwell History of the Latin Language*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Cockburn, Olivia Claire. 2010. The Use of the Latin *-izare* (*-issare*, *-idiare*) Suffix in Early Christian Literature. *Revista de Los Estudios Latinos*. Madrid: Universidad autónoma de Madrid: 105–116.
- Grandgent, C.H. 1907. *An Introduction to Vulgar Latin*. Boston: D.C. Heath & Co.

- Herman, József. 1997. *El Latín Vulgar*. Barcelona: Editorial Ariel, S.A.
- Herman, József. 2000. *Vulgar Latin: Translated by Roger Wright*. SAD: The Pennsylvania State University Press.
- Lejavitzer Lapoujade, Amalia 2020. Culinary Terminology in *De re coquinaria*: Technical Language and Coincidences with Vulgar Latin. *Nova Tellus*, 38/2. Uruguay: la Universidad Católica del Uruguay: 83–97.
- Loefstedt, Einar. 1959. *Late Latin*. Oslo: Harvard University Press.
- Sturtevant, E.H. 1925. Concerning the Influence of Greek on Vulgar Latin. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 56. Yale University: The Johns Hopkins University Press: 5–21.

The Influence of the Greek Language on Vulgar Latin

Summary

The goal of this paper is to show a brief overview of the influence the Greek language had on the phonology, morphology, syntax, and lexis of vulgar Latin, as well as the socio-political and religious factors that contributed to said development.

Keywords: Greek language, Latin language, vulgar Latin